

ENKELE BESCHOUWINGEN OVER DE
ECONOMISCHE ORGANISATIE VAN DE
LANDBOUWPRODUKTIE

OPENBARE LES

GEGEVEN BIJ DE AANVAARDING VAN HET
AMBT VAN BUITENGEWOON LECTOR
IN DE AGRARISCHE ECONOMIE IN DE
FACULTEIT DER ECONOMISCHE WETENSCHAPPEN
AAN DE VRIJE UNIVERSITEIT
TE AMSTERDAM OP 26 MEI 1967

DOOR

Dr. Ir. J. DE HOOGH

H. VEENMAN & ZONEN N.V. - WAGENINGEN

Dames en heren,

Bij de officiële introductie van het vak agrarische economie aan de Economische Faculteit der Vrije Universiteit moge ik Uw aandacht vragen voor het typische verschijnsel dat de agrarische voortbrenging is georganiseerd in kleine produktie-eenheden. Op het landbouwbedrijf geeft de boer leiding aan het produktieproces, hij verricht doorgaans een belangrijk deel van de handenarbeid en verschaft bovendien het risico-dragend vermogen in de onderneming. Voor deze in grote delen van de wereld overheersende ondernemingsvorm in land- en tuinbouw is het begrip gezinsbedrijf (*family farm, Familiebetrieb*) bruikbaar, hoewel in de literatuur de definities van dit begrip niet alle eensluidend zijn¹. Zo reserveert de Commissie van de E.E.G.² de term gezinsbedrijf voor ondernemingen die aan een gezin volledige werkgelegenheid kunnen verschaffen. NIKOLITCH³ beschouwt een bedrijf waarop meer dan 50% van de arbeid door de boer en zijn gezinsleden wordt verricht nog als een gezinsbedrijf. In deze omschrijvingen wordt het criterium dus gelegd bij de omvang van de werkgelegenheid. Deze begrenzing is in het kader van deze verhandeling over de typische organisatie van de landbouwproduktie niet zinvol. Niet de beperkte werkgelegenheid is m.i. het hoofdkenmerk van de gangbare ondernemingsvorm in de landbouw, maar het feit dat kapitaal, bedrijfsleiding en handenarbeid voor een belangrijk deel in één hand zijn. Of het bedrijf uitsluitend met gezinsarbeidskrachten werkt, dan wel ook nog gebruik maakt van de diensten van arbeiders in loondienst is in dit verband geen wezenlijk onderscheid. De benaming gezinsbedrijf bezig ik dan ook in ruime zin, als aanduiding van de hiervoor omschreven algemeen gangbare ondernemingsvorm in de landbouw. Als synoniem van de aldus opgevatte term gezinsbedrijf zal ik in het vervolg ook wel spreken van *persoonlijke onderneming*, een omschrijving die meer het accent legt op de combinatie van produktieve functies in de persoon van de landbouwondernemer.

Deze ondernemingsvorm blijkt voor de agrarische voortbrenging naar tijd en plaats een stabiel en universeel karakter te hebben. De revolutionaire technische en economische veranderingen in onze maatschappij hebben tot dusverre de economische organisatie van de landbouwproduktie in dit opzicht niet wezenlijk veranderd. Bij vergelijking van de landbouw in hoog-ontwikkelde landen met de bevolkingslandbouw in arme landen is – ondanks vele en grote verschillen – de organisatie in gezinsbedrijven een duidelijk gemeenschappelijk kenmerk.

Hoe anders is de ontwikkeling in vele niet-agrarische takken van produktie geweest. Daar is in het algemeen gesproken de produktie en de werkgelegenheid in toenemende mate geconcentreerd in een kleiner wordend aantal grote industriële ondernemingen, waarin de produktieve functies van kapitaal, bedrijfsleiding en arbeid volledig zijn gedifferentieerd. Ook in de dienstensector is een proces van schaalvergroting en functie-differentiatie gaande.

De stabiliteit van de organisatie van de landbouwproduktie in kleine eenheden, in tegenstelling tot de ontwikkelingen in andere bedrijfstakken, is niet alleen in economisch opzicht een interessant fenomeen. De algemeen maatschappelijke betekenis springt in het oog, wanneer wij bedenken hoe zeer b.v. de sociale structuur van de plattelandsbevolking en het bewoningspatroon, de ruimtelijke indeling en het landschappelijke aanzien van het agrarisch gebied bepaald worden door de agrarische voortbrenging in gezinsbedrijven.

Onze constatering van het duurzame karakter van de kleine produktie-eenheid in de landbouw mag overigens niet de indruk wekken als zou op de agrarische bedrijven alles bij het oude zijn gebleven. Binnen de gezinsbedrijfsstructuur hebben zich wel degelijk ingrijpende veranderingen voorgedaan als gevolg van de snelle technische en economische ontwikkelingen. De meest opvallende verandering in de recente decennia is in dit verband de snelle mechanisatie en de hiermee samenhangende daling van de werkgelegenheid in de landbouw. Vooral het aantal landarbeiders in loondienst is sterk teruggelopen. Ook de groep meewerkende gezinsleden neemt in omvang snel af. De gemiddelde arbeidsbezetting per landbouwonderneming – die in verhouding tot andere bedrijfstakken toch al zeer laag is – is door deze afvloeiing van arbeidskrachten regelmatig gedaald. Gemeten naar arbeidsbehoefte zijn de landbouwbedrijven dus kleiner geworden; meer en meer bedrijven naderen qua werkgelegenheid de ondergrens van één arbeidskracht. Terwijl buiten de landbouw de stijging van de arbeidsproduktiviteit veelal is verkregen door concentratie van veel arbeid en veel kapitaal in grote produktie-eenheden, is in de landbouw de noodzakelijke verhoging van de produktie per man juist gepaard gegaan met een daling van de werkgelegenheid per bedrijf. Naarmate de arbeidsbezetting per bedrijf verder daalt, nemen vanzelfsprekend de mogelijkheden om arbeid te vervangen door kapitaal af. De opvoering van de produktie per man wordt dan meer en meer afhankelijk van de mogelijkheden om de produktieomvang per bedrijf op te voeren. Voorzover deze produktie afhangt van de beschikbaarheid van grond, wordt oppervlaktevergroting dus in toenemende mate voorwaarde voor een voortgaande stijging van de arbeidsproduktiviteit. Bij het gegeven totale landbouwareaal is oppervlaktevergroting van het gemiddelde landbouwbedrijf alleen mogelijk indien het totaal aantal bedrijven afneemt. Nu is het proces van bedrijfs-

beëindiging – meestal wegens het ontbreken van een opvolger – in de landbouw van West-Europa en Noord-Amerika in gang. Het tempo van bedrijfsbeëindiging is echter verre van voldoende om de *man/land ratio* op de resterende bedrijven zo snel te laten toenemen als gewenst zou zijn gezien de veranderingen in de optimale combinatie van arbeid en kapitaal onder invloed van de wijzigingen in technische en economische omstandigheden. Wij moeten daarom aannemen dat ondanks de stijging van de gemiddelde bedrijfsoppervlakte in de landbouw, de bedrijfsgroottestructuur reëel gezien ongunstiger is geworden⁴.

Het knelpunt voor de aanpassing van de structuur van de landbouwproductie ligt dus vooral hierin, dat het bereiken van een doelmatiger combinatie van de produktiefactoren op het ene bedrijf afhankelijk is van de bereidheid van een ander bedrijf om zijn grond prijs te geven, dat wil in het algemeen zeggen: zijn bestaan op te geven. Die bereidheid is tot dusverre niet groot en moet dan ook duur gekocht worden.

Wij kunnen dus vaststellen dat de snelle technische en economische ontwikkeling in de landbouw de structuur van de produktie allerm minst ongemoeid heeft gelaten; dat ook daar grote veranderingen zijn opgetreden en gaande zijn in de verhouding waarin de produktiefactoren arbeid en kapitaal samenwerken. Deze veranderingen hebben echter plaatsgevonden zonder wijziging te brengen in het typische karakter van de landbouw als bedrijfstak van kleine persoonlijke ondernemingen.

De persoonlijke onderneming of het gezinsbedrijf lijkt dus de „spontane” bedrijfsvorm in de landbouw te zijn, die als het ware van nature behoort bij de agrarische voortbrenging. Het is echter opmerkelijk dat niettemin in verleden en heden zo dikwijls de behoefte is gevoeld in kringen van de landbouw en ook wel daarbuiten, om aan te tonen dat het agrarisch gezinsbedrijf een waardevol element is in het economisch en maatschappelijk bestel en dat zijn voortbestaan daarom een zelfstandige doelstelling van de landbouwpolitiek dient te zijn. Zo is b.v. in de Ver. Staten dikwijls het accent gelegd op de betekenis van het instituut van de *family farm* voor de sociale en politieke stabiliteit van het maatschappelijk leven⁵. Een talrijke stand van zelfstandige landbouwondernemers, tevens eigenaren van de grond, werd gezien als de uitdrukking van en waarborg voor een vrijheidsideaal dat iedereen dezelfde rechten en dezelfde mogelijkheden biedt. Dat was ook het uitgangspunt van de uitgifte van het nieuwe land in de 19e eeuw.

HATHAWAY merkt terecht op dat deze motivering van de *family farm* aan kracht moet verliezen in een geurbaniseerde maatschappij, waarin de rol van landbouw en platteland in het sociale en politieke leven van ondergeschikte betekenis is geworden, en waarin bovendien wel ge-

bleken is dat het waarborgen van democratische rechten en vrijheden ook mogelijk is bij heel andere vormen van organisatie van de produktie dan de traditioneel agrarische.

Naast deze politieke en sociologische overwegingen doen ook economische argumenten opgeld ter motivering van het bestaansrecht van het gezinsbedrijf en van maatregelen die zijn voortbestaan bevorderen. Zo betoogt PRIEBE⁶ dat voor de landbouw, vanwege zijn bijzondere produktie-omstandigheden, slechts een gedecentraliseerde wijze van produktie doelmatig kan zijn. Hij trekt een vergelijking tussen het westeuropese gezinsbedrijf en het kunstmatig in het leven geroepen oosteuropese grootbedrijf en constateert dat laatstgenoemde bedrijfstvorm de belangrijkste produktiefactor moet ontberen, namelijk de initiatieven van de kleine boer/ondernemer. Hieraan meent hij zelfs te mogen wijten dat men in oosteuropese landen nog met voedseltekorten heeft te kampen, terwijl in het westen overproduktie het probleem van de landbouwpolitiek is. PRIEBE ziet ook voor de toekomst de landbouw als een typische bedrijfstak van kleine zelfstandige gezinsbedrijven. De landbouwpolitiek dient de aanpassing van dit bedrijfstype aan de sociaal-economische omstandigheden van onze geïndustrialiseerde samenleving te bevorderen. Ook aan de gemeenschappelijke landbouwpolitiek in de E.E.G. ligt deze overtuiging ten grondslag. Volgens een uitspraak van MANSHOLT moet niet alleen op politieke of op ethische overwegingen, maar ook op zakelijke gronden het gezinsbedrijf, als de geëigende bedrijfstvorm voor de landbouw, het doel zijn van de landbouwpolitiek⁷.

De behoefte om in landbouwpolitieke programma's voor het instituut van het gezinsbedrijf – dat in de praktijk zulk een grote mate van uithoudingsvermogen aan de dag legt – toch een nadere motivering te geven, wijst er naar het mij voorkomt al op dat de economische doelmatigheid van deze organisatie van de produktie niet zo onomstootbaar vaststaat als men wel wil doen voorkomen. Het feit bovendien dat de agrarische bedrijfstak in vrijwel alle geïndustrialiseerde landen in meer of mindere mate bescherming van overheidswege geniet, zou zelfs de indruk kunnen vestigen dat het gezinsbedrijf als gevolg van beleidsmaatregelen, die de rentabiliteit van de landbouwproduktie in gunstige zin beïnvloeden, kunstmatig is bevorderd; dat zijn duurzaamheid dus het effect van een doelbewust landbouwpolitiek streven zou zijn.

De invloed van het landbouwbeleid zou echter ernstig worden overschat, indien men een causaal verband legde tussen de politieke beginselverklaringen met betrekking tot het gezinsbedrijf en de hedendaagse economische organisatie van de landbouw. Ondersteuning van de rentabiliteit van de landbouwproduktie door middel van prijsverhogende maatregelen vormt immers geen enkele rechtstreekse belemmering voor de vestiging of ontplooiing van andere dan de traditionele onder-

nemingsvormen. Er is zelfs reden om aan te nemen dat zonder zulke beschermende maatregelen het gezinsbedrijf relatief – dus in verhouding tot landbouwondernemingen die op grote schaal produceren – een grotere economische weerstandskracht zou bezitten. De ervaring in de dertiger jaren geeft voor deze veronderstelling zeker aanleiding. Het is dan ook weinig aannemelijk dat de markt- en prijspolitiek de levensvatbaarheid en de duurzaamheid van de gezinsbedrijfsstructuur van de landbouw relatief zou hebben versterkt. Trouwens, in landen waar de landbouw veel meer aan de vrije prijsvorming is overgelaten (zoals b.v. in Canada) is met betrekking tot de economische organisatie de situatie niet verschillend van die in landen met een actieve markt- en prijspolitiek.

Ook aan de andere sector van de landbouwpolitiek, het zogenaamde structuurbeleid dat het structurele aanpassingsproces tracht te bevorderen, kan men moeilijk een conserverende invloed met betrekking tot de gangbare ondernemingsvorm toeschrijven.

Als dus de organisatie van de landbouwproductie in gezinsbedrijven niet van bovenaf – door politieke maatregelen – is bevorderd of bestendigd, moet zij haar duurzaamheid dus ontlenen aan de specifieke technische relaties in het agrarisch voortbrengingsproces, aan de economische eigenaardigheden van de persoonlijke onderneming, of aan een combinatie van beide factoren.

Met betrekking tot de input/output-relaties van het productieproces moet vastgesteld worden, dat ondanks vele discussies over de invloed van de bedrijfsgrootte op de produktiekosten, empirische gegevens over de *returns of scale* in de landbouw niet of nauwelijks beschikbaar zijn⁸, althans over het traject dat relevant is voor onze probleemstelling. Studies over de optimale bedrijfsomvang in de landbouw⁹ blijven doorgaans beperkt tot de relatie tussen areaal en rentabiliteit binnen een gegeven of verondersteld kader van limiteringen ten aanzien van de hoeveelheid beschikbare arbeid, de capaciteit van bedrijfsgebouwen e.d. Zolang in de praktijk voorbeelden van produktie-eenheden die de landbouw op grote schaal bedrijven nauwelijks voorkomen, en de technische relaties bij deze wijze van voortbrenging dus niet empirisch kunnen worden achterhaald, zal het bedrijfseconomisch onderzoek in de landbouw – hoe goed ook uitgerust in methodologisch opzicht – geen antwoord kunnen geven op de vraag naar het verloop van de produktiefunctie in het geval alle produktiefactoren variabel zijn. Mogelijk zullen de ervaringen in Rusland en andere landen achter het ijzeren gordijn, waar op ideologische gronden de traditionele organisatie van de landbouwproductie kunstmatig is doorbroken en vervangen door grote organisatorische eenheden, eenmaal toegankelijk worden en zo het inzicht in deze problematiek verdiepen.

Intussen wordt op grond van kwalitatieve overwegingen in het algemeen aangenomen dat deze lange termijn produktiefunctie voor

het agrarisch productieproces een vrij lineair verloop heeft, dat m.a.w. de *returns of scale* nagenoeg constant zijn.

Dat produktie op grote schaal in de landbouw, anders dan in industriële takken van produktie, in elk geval geen grote kostenvoordelen t.o.v. kleine eenheden oplevert, is aannemelijk omdat de mogelijkheden tot arbeidsspecialisatie en arbeidsdeling in de landbouw naar verhouding beperkt zijn. Biologische wetmatigheden dwingen tot een volgtijdelijk patroon in de veelsoortige werkzaamheden. Ook indien de onderneming gespecialiseerd zou zijn op de voortbrenging van een enkel produkt, dan nog is de aard van de te verrichten werkzaamheden in de loop van de groeiperiode van een zeer heterogeen karakter. In de landbouw dienen dus velerlei kennis en kundigheden verenigd te zijn in de ene persoon van bedrijfsleider en/of arbeider.

Een tweede factor die in dit verband genoemd moet worden, is de onontkoombare ruimtelijke uitgestrektheid van het agrarische productieproces, voorzover het bodemgebonden produkten betreft, waardoor overbrugging van afstand een relatief belangrijke kostenfactor vormt. Grote produktie-eenheden bieden ook in dit opzicht in het algemeen gesproken geen voordelen boven kleine eenheden.

Met betrekking tot de produktiefactor *management* wordt wel verondersteld dat proportionele uitbreiding niet onbeperkt mogelijk is. Deze factor zou in grote landbouwondernemingen in het minimum komen te verkeren en dientengevolge oorzaak zijn van afnemende meeropbrengsten boven een bepaalde omvang. Wij zagen reeds dat PRIEBE vooral op deze veronderstelling de verklaring van de sterke positie van het gezinsbedrijf baseerde. Het gaat hier naar onze mening om niet meer dan een veronderstelling, waarvan de praktijk de juistheid of onjuistheid nog moet aantonen.

De technische en economische ontwikkeling heeft intussen een drastische verandering teweeg gebracht in de optimale combinatie van de produktiefactoren arbeid, kapitaal en grond. Op de meeste bedrijven is de te bewerken oppervlakte niet voldoende voor een lonende exploitatie van de moderne werktuigen en machines. Er is dan ook een sterke drang tot areaalvergroting, tot uitdrukking komend in de stijging van de grondprijzen¹⁰. Om dezelfde reden neemt in die veehouderijsectoren, waar de grond geen limiterende factor vormt, het aantal dieren per produktie-eenheid snel toe. Tegelijkertijd daalt, zoals gezegd, de gemiddelde arbeidsbezetting per bedrijf. De structurele veranderingen hebben het instituut van het gezinsbedrijf tot dusverre niet aangetast. Hierin ligt een aanwijzing dat de technische en economische ontwikkeling weliswaar noopt tot een drastische verhoging van de hoeveelheid grond en andere kapitaalgoederen per arbeidskracht, maar de *economies of scale* (de produktiefunctie op lange termijn) in veel mindere mate beïnvloedt.

Helemaal waar is deze laatste conclusie niet. Voor een doelmatige organisatie van bepaalde werkzaamheden, zoals de graanoogst bij vol-

ledige mechanisatie, is de personeelsbezetting op het moderne gezinsbedrijf, dat qua arbeidsbezetting steeds meer nadert tot een eenmansbedrijf, te klein¹¹. Ook uit sociaal oogpunt gezien heeft het eenmansbedrijf grote nadelen t.o.v. een bedrijf waarop twee of meer arbeidskrachten werkzaam zijn. Aan deze bezwaren kunnen de qua personeelsbezetting te kleine bedrijven echter het hoofd bieden door de bewuste werkzaamheden in onderlinge samenwerking uit te voeren of in loonwerk door derden te laten verrichten, en door de oprichting van bedrijfsverzorgingsdiensten die in geval van ziekte of vakantie van de boer tijdelijk voor een plaatsvervanger kunnen zorgen. In de afgelopen jaren is in Nederland een duidelijke ontwikkeling in deze richting gaande¹². De organisatie van de landbouw in kleine economische eenheden verhindert blijkbaar niet dat, daar waar zulks voordelen biedt, de organisatie van de produktie ook over de grenzen van het – in bepaalde opzichten te klein geworden – gezinsbedrijf heen wordt aangepast.

Deze soepelheid heeft de landbouw ook in het verleden aan de dag gelegd, toen omwille van de schaalvoordelen b.v. de verwerking van de melk van het landbouwbedrijf werd verplaatst naar de zuivelabriek, en de verkoop van produkten en de aankoop van produktiemiddelen werd geconcentreerd in coöperaties.

Uit het voorgaande meen ik te mogen concluderen, dat produktie op grote schaal waarschijnlijk geen bijzondere kostenvoordelen oplevert, maar dat er stellig ook geen uitgesproken nadelen aan verbonden zijn in verhouding tot de traditionele kleine produktie-eenheden. Dat niettemin het gezinsbedrijf de gangbare ondernemingsvorm is, moet dan ook verklaard worden uit andere dan produktietechnische factoren.

Deze verklaring moet gezocht worden in het feit dat op het gezinsbedrijf de aanwending van arbeid en kapitaal niet beantwoordt aan de norm die in het algemeen in een markteconomie als typerend voor het ondernemersgedrag wordt beschouwd. Volgens die norm is de aanwending van een produktiefactor optimaal indien de marginale opbrengst gelijk is aan de marginale kosten.

In twee opzichten reageert een gezinsbedrijf in afwijkende zin.

Omdat de eigen arbeid en het eigen vermogen, verenigd in de persoon van de ondernemer, gegeven grootheden zijn, is de totale beloning van het complex van deze produktiefactoren het criterium voor de boer of hij dit complex zijn agrarische aanwending zal laten behouden ja dan nee. De grensproduktiviteit van de afzonderlijke produktiefactoren functioneert slechts in zoverre binnen de onderneming alternatieve aanwendingsmogelijkheden bestaan, zoals b.v. in de keuze tussen werktijd en vrije tijd. Het feit dat de aanwending van gezinsarbeid in de landbouw niet door de marginale maar door de gemiddelde produktiviteit wordt bepaald is – zoals ZIMMERMAN¹³ voor arme landen aantoonde – de oorzaak van een verdeling van de arbeid over

landbouw en industrie die verre van optimaal is, terwijl op de arbeidsmarkt toch een evenwichtssituatie bestaat. Het nadelig effect op het nationaal inkomen van deze stationnaire dislocatie van de arbeid is vanzelfsprekend voor ontwikkelingslanden relatief veel groter dan voor onze welvarende volkshuishoudingen, waar de landbouw in de beroepsbevolking en het nationaal produkt een veel ondergeschikter plaats inneemt. Niettemin is de theorie van ZIMMERMAN in kwalitatieve zin eveneens van toepassing op de rijke landen, waar de landbouw immers ook in overwegende mate in gezinsbedrijven wordt bedreven. Voor de kapitaalsintensieve landbouw in deze landen geldt deze theorie bovendien voor de aanwending van het eigen vermogen.

Anderzijds is voor de kosten van de aanwending van eigen arbeid en het eigen vermogen doorgaans niet de officiële marktprijs van deze produktiefactoren bepalend. Wij kunnen constateren dat arbeid en kapitaal in de landbouw aangewend blijven ook al ligt hun beloning jaren achtereen in belangrijke mate beneden marktprijsniveau. JOHNSON¹⁴ verklaart dit relatief lage beloningspeil van zowel kapitaal als arbeid uit het feit dat op de gezinsbedrijven niet alleen de duurzame kapitaalgoederen maar ook de gezinsarbeidskrachten het karakter hebben van een invariabele inputfactor, waarvan de directe opbrengstwaarde (*salvage value* in de terminologie van JOHNSON) aanzienlijk lager ligt dan de vervangingswaarde (*acquisition costs*). Deze arbeid en deze kapitaalgoederen zullen in het bedrijf aangewend blijven zolang zij uit de exploitatie een hogere beloning ontvangen dan de *salvage value*, die vooral in de landbouw aanzienlijk lager kan liggen dan de marktprijs. Deze vaste kosten theorie geeft een bevredigende verklaring voor de starre, niet omkeerbare aanbodsfunctie van landbouwprodukten en het feit dat bedrijven met een verouderde bedrijfsstructuur in exploitatie blijven en zelfs op onderdelen tot nieuwe investeringen overgaan. JOHNSON gaat echter verder. Door introductie van o.a. de onzekerheid van de boer met betrekking tot toekomstige technische en economische ontwikkelingen, meent hij op basis van zijn vaste kosten theorie aan te kunnen tonen dat ook op zeer lange termijn overbesteding van arbeid en kapitaal een permanent verschijnsel in de landbouw is. Hij concludeert dus tot een stabiele evenwichtssituatie, waarin de beloning van de produktiefactoren aangewend in de agrarische sector lager ligt dan hun marktprijsniveau.

Hoewel ik deze conclusie deel, is de wijze waarop JOHNSON haar bereikt niet overtuigend. De lage *salvage value* van duurzame produktiemiddelen, waartoe ook de gezinsarbeid moet worden gerekend zal uiteindelijk slechts tijdelijk – zij het dan ook voor een lange termijn – de marktprijs als richtsnoer voor de aanwending van de produktiefactoren kunnen uitschakelen. Voor een bevredigende verklaring van een permanente toestand van onderbeloning der produktiefactoren in de landbouw is naar mijn oordeel essentieel, dat de ver-

schaffer van arbeid en vermogen op het moment dat hij nog vrij is in zijn keuze beslist tot aanwending in de landbouw ook al zal hij hierdoor een lagere beloning ontvangen dan bij alternatieve aanwendingen. Deze preferentie voor het beroep van zelfstandige landbouwondernemer is bij velen uit het agrarisch milieu aanwezig. Een sprekend voorbeeld daarvan zijn de boeren die het veld moeten ruimen voor stadsuitbreiding en de (hoge) onteigeningsvergoeding gebruiken voor de aankoop van een ander bedrijf elders in het land. Zij kiezen hiermee voor een aanwending van hun arbeid en vermogen die in vele gevallen geen hoger geldinkomen zal opleveren dan alleen reeds de uitkoopsum bij belegging op een andere wijze zou verschaffen.

Kenmerkend voor het gezinsbedrijf acht ik dus, zoals uit het voorgaande moge blijken, dat de aanwending van arbeid en kapitaal in belangrijke mate is gekoppeld aan de persoon van het bedrijfshoofd, en derhalve aan diens subjectieve waardering van de materiële en immateriële beloning die hij in totaal ontvangt voor zijn functies van financier, bedrijfsleider en handarbeider in de landbouwonderneming. Hiermee hangt samen dat niet alleen de marginale produktiviteit, maar ook – vanwege de voorkeur van het bedrijfshoofd voor het beroep van agrarisch zelfstandige – de gemiddelde produktiviteit van arbeid en vermogen in de landbouw de neiging heeft beneden het marktprijsniveau van deze produktiefactoren (dat bepaald wordt door de marginale produktiviteit buiten de agrarische sector) te blijven.

In deze bijzondere eigenschappen van de persoonlijke onderneming ligt de verklaring voor de organisatie van de landbouw in kleine produktie-eenheden en voor de duurzaamheid van dit verschijnsel. Ten opzichte van het gezinsbedrijf staan grote ondernemingen die arbeid en kapitaal moeten belonen overeenkomstig hun marktprijs in een zwakke concurrentiepositie. Zij krijgen letterlijk geen voet aan de grond zolang de van de marktprijs afwijkende waardering van eigen arbeid en eigen vermogen op de gezinsbedrijven zich weerspiegelt in enerzijds een relatief hoog prijsniveau van het qua omvang gelimiteerde produktiemiddel grond en anderzijds een relatief laag niveau van de prijzen van landbouwprodukten. Zolang de voordelen van produktie op grote schaal de onderwaardering van arbeid en vermogen in de persoonlijke onderneming niet compenseren, behoudt de kleine produktie-eenheid in de landbouw de overhand.

Voorgaande beschouwingen leiden tot de conclusie dat de levensvatbaarheid van het agrarisch gezinsbedrijf geen bewijs is dat dit instituut ook de meest doelmatige organisatie van de landbouwproduktie waarborgt. Als gevolg van de gezinsbedrijfsstructuur blijven in de landbouw meer arbeid en kapitaal aangewend dan met het oog op een maximalisatie van het nationaal produkt gewenst is. De land-

bouw draagt daarvan overigens zelf de last in de vorm van een relatief laag inkomensniveau. Het ontbreekt de agrarische producenten namelijk aan de mogelijkheid om de consequenties van een niet optimale combinatie der produktiefactoren af te wentelen op de verbruikers van hun produkten. Dit is een gevolg van de atomistische organisatie van de landbouwproductie. De vele kleine aanbieders hebben individueel – anders dan een monopolistische aanbieder – geen invloed op de prijs. Men zou kunnen zeggen dat de consument van levensmiddelen door de organisatie van de landbouw in kleine eenheden uitnemend gevrijwaard is van monopolistische uitbuiting, waarvoor een produktengroep met een zo weinig elastische vraag zich potentieel bij uitstek zou lenen. Voor deze vrijwaring moet onze maatschappij dan misschien het offer brengen van een niet geheel optimale aanwending van de beschikbare produktiefactoren arbeid en kapitaal.

Het is overigens de vraag of dit offer wel zo groot is. Het tempo van de technische ontwikkeling in de landbouw is vermoedelijk niet onafhankelijk van de wijze waarop de produktie is georganiseerd. De atomistische structuur van het aanbod van landbouwprodukten stimuleert de toepassing van kostenverlagende nieuwe landbouwtechnieken in belangrijke mate. Voor een producent die als kleine aanbieder een volkomen elastische vraag naar zijn produkt ontmoet, is de verbetering van de input/output-relatie van zijn produktie immers de enige effectieve methode tot verhoging van zijn inkomen. De doorgaans produktie-verhogende invloed van de toepassing van nieuwe produktiemethoden (hetzij direct door b.v. kunstmest, rassenverbetering, onkruid- en ziektebestrijding; hetzij indirect door arbeidsbesparende mechanisatie, die arbeid vrijmaakt voor intensivering van de produktie) kan hem als individu onverschillig blijven, al is het collectieve effect in een inelastische markt prijsverlagend. COCHRANE¹⁵ wijst er op dat juist deze grote discrepantie tussen individueel en collectief belang de belangrijkste oorzaak is van het feit dat de verschuiving van de aanbodscurve naar rechts niet of nauwelijks causaal gerelateerd is aan de (trage) groei van de vraag naar landbouwprodukten. Als gevolg van de snelle technische ontwikkeling in de afgelopen decennia is het aanbod sneller gegroeid dan de vraag naar landbouwprodukten, resulterend in een daling van het reële prijsniveau.

Bij een industrieel georganiseerde landbouw in een veel kleiner aantal grote ondernemingen (in onze gedachtengang het alternatief van de gezinsbedrijfsstructuur), zou – b.v. omdat de invloed op de prijs van de produkten groter is – het tempo van de toepassing van nieuwe produktietechnieken wellicht meer afgestemd zijn op de groei van de afzetmogelijkheden. Tegenover de voordelen van deze organisatievorm voor de nationaal-economische locatie van de produktiefactoren zouden dan de nadelen staan van een minder snelle produktiviteitsstijging. Wie zal zeggen of deze afweging van voor- en nade-

len uit een nationaal-economisch oogpunt uitvalt ten gunste van de grote onderneming of van het gezinsbedrijf?

Hoe zijn de perspectieven op lange termijn voor de persoonlijke landbouwonderneming en derhalve voor de traditionele organisatie van de landbouw in kleine produktie-eenheden?

De levensvatbaarheid van de kleine onderneming in de landbouw steunt op het feit dat de manager van het landbouwbedrijf voor een belangrijk gedeelte zelf in zowel de arbeids- als vermogensbehoefte voorziet. Zolang een groot deel van het werk door eigen arbeid wordt verricht en een belangrijk deel van het bedrijfskapitaal met eigen middelen wordt gefinancierd, kan het gezinsbedrijf blijven voortbestaan ook al worden deze produktiefactoren niet overeenkomstig het marktprijspeil beloond.

Ten aanzien van de arbeid is duidelijk een stijging van het aandeel van de arbeid van de boer zelf waarneembaar. Of het tot dusverre hoge aandeel van het eigen vermogen in de financiering van de onderneming ook op langere termijn zal kunnen worden gehandhaafd, is een vraagstuk dat landbouwkringen in toenemende mate bezighoudt en met zorg vervult¹⁶.

Voor die bezorgdheid is stellig reden. Onder invloed van de technische ontwikkeling is de kapitaalgoederenvoorraad in de vorm van werktuigen, machines en moderne outillage van de bedrijfsgebouwen belangrijk gestegen. Deze vervanging van arbeid door kapitaal brengt voorts de noodzaak van bedrijfsvergroting mee in de vorm van uitbreiding van het areaal en/of vergroting van de veestapel. Dit proces van bedrijfsvergroting, dat in Nederland nog maar nauwelijks op gang is, zal op langere termijn gezien tot een drastische verhoging van de vermogensbehoefte van de gemiddelde agrarische onderneming leiden.

Het is de vraag of de landbouwbedrijven in staat zijn om de lasten te dragen die de financiering van deze vermogensbehoefte met zich mee brengt. Deze twijfel houdt nauw verband met het specifieke karakter van het gezinsbedrijf. Bij elke generatiewisseling is het risico-dragend vermogen in de onderneming onderhevig aan erfdeling¹⁷. Elke generatie staat hierdoor voor de noodzaak om ter verzekering van de continuïteit van de onderneming een belangrijk gedeelte van het bedrijfsvermogen te besparen. Dat betekent in het algemeen een zware belasting van het voor besteding beschikbare inkomen van de landbouwer. „Een boer leeft arm en sterft rijk” is een gevleugelde uitdrukking die deze situatie goed typeert.

Legt dus bij een stationnaire vermogensbehoefte de financiering van het eigengeërfde bedrijf (voor een bedrijf dat grond en gebouwen pacht is de situatie gunstiger) het bedrijfshoofd al grote beperkingen op in de besteding van zijn bedrijfseconomisch inkomen, dit geldt in nog sterkere mate in het geval de kapitaalgoederenvoorraad snel moet

toenemen om de rentabiliteit van het bedrijf op peil te houden. Voor die noodzaak staat, zoals wij hebben gezien, het gemiddelde landbouwbedrijf als gevolg van de technische en economische ontwikkeling. Het zijn met name de investeringen in de vergroting van de bedrijfsoppervlakte, die een knelpunt vormen in de financiering van de gewenste aanpassing van de bedrijfsstructuur. Uit de bedrijfsexploitatie komen geen afschrijvingen vrij op het grondkapitaal, dat immers niet aan slijtage onderhevig is (afgezien van cultuurtechnische voorzieningen als drainage, bedrijfswegen e.d.). De aflossingen op kredieten, die ter financiering van de grondaankopen zijn opgenomen, zal de ondernemer dus uit extra-besparingen – naast die uit hoofde van de erfopvolging – moeten vrijmaken. Het aantrekken van vreemde middelen heeft dientengevolge een limiet, die wordt bepaald door de maximale besparingen die de ondernemer zich kan permitteren met het oog op de noodzakelijke uitgaven voor het levensonderhoud van zijn gezin. Deze beperking, die dus samenhangt met het feit dat de vermogensbehoefte van de gemiddelde landbouwonderneming voor een zeer belangrijk deel wordt bepaald door het (hoog geprijsde) permanente produktiemiddel grond, dwingt de persoonlijke onderneming tot een hoge graad van zelffinanciering; hoger dan uitsluitend met het oog op de functie van het eigen vermogen als buffer voor het opvangen van de ondernemingsrisico's nodig zou zijn. Hierin is mijns inziens ook de verklaring te vinden voor het feit dat de landbouwonderneming steeds meer tendeeft in de richting van een eenheid, die qua werkgelegenheid van minimale omvang is (het eenmansbedrijf). Ook al biedt – zoals wij hebben gezien – het tweemansbedrijf uit een oogpunt van organisatie der werkzaamheden en van sociale voorzieningen bepaalde voordelen boven het eenmansbedrijf, toch zullen bovengenoemde financieringsproblemen de kleinere eenheid – vanwege zijn veel kleinere vermogensbehoefte – in een sterkere positie plaatsen. In de propaganda die wel gemaakt wordt voor bedrijven van een zodanige omvang dat daarop twee arbeidskrachten volledige werkgelegenheid kunnen vinden – hoe aantrekkelijk ook als oplossing voor de sociale bezwaren van het eenmansbedrijf – geeft men zich te weinig rekenschap van de grote financieringsmoeilijkheden die aan deze bedrijfsvorm, gevoerd als een persoonlijke onderneming, zijn verbonden. Om dezelfde reden zullen de normatieve studies met betrekking tot de optimale bedrijfsomvang aan realiteitswaarde winnen, wanneer de programmeringen niet op het netto-overschot of het arbeidsinkomen van de boer als te maximaliseren grootheid zijn gericht, maar op het inkomen dat in de privésector kan worden besteed.

Intussen gaan deze financieringsproblemen ook voor het eenmansbedrijf, dat zijn organisatie moet aanpassen aan de wijzigingen in technische en economische omstandigheden, steeds zwaarder wegen.

Dat heeft tot gevolg (en zal dat – naar het zich laat aanzien – in de toekomst nog in sterkere mate hebben) dat op steeds meer bedrijven

een opvolger gaat ontbreken, omdat de bij voortzetting aan te gane financiële verplichtingen (zowel ter financiering van de bedrijfsoverneming als van de noodzakelijke bedrijfsvergroting) niet of nauwelijks een redelijke levensstandaard mogelijk maken. De eventuele voorkeur van de potentiële opvolger voor het beroep van zelfstandig landbouwondernemer weegt dan niet meer op tegen het offer dat hij daarvoor zou moeten brengen in de inkomenssfeer.

Wij zien in de Nederlandse landbouw dit verschijnsel zich zeer duidelijk aftekenen. De generatiedruk, een kengetal voor de verhouding tussen het aantal bedrijven dat zal vrijkomen en het aantal gegadigden daarvoor, is in tien jaar tijds snel teruggelopen⁸¹. De verwachting is dat deze daling zich in de komende jaren in een snel tempo zal voortzetten. In het algemeen gesproken is de generatiedruk het kleinst op de bedrijven, waarvan de structuur het meest te wensen over laat en een eventuele aanpassing naar verhouding grote investeringen zou vergen.

Deze daling van het aantal adspirantboeren is, bij het gegeven areaal cultuurgrond, op zichzelf een noodzakelijke voorwaarde voor vergroting van de oppervlakte der bedrijven die wel worden voortgezet. Maar het is in het kader van ons onderwerp zinrijk om de vraag op te werpen, of deze ontwikkeling mogelijkerwijs zo ver zou kunnen voortschrijden dat er in de meer of minder verre toekomst, vanwege de problemen in de sfeer van de financiering, praktisch geen gegadigden meer zullen te vinden zijn voor het zelfstandige beroep van financier/manager/arbeider in de landbouw; of m.a.w. in de toekomst een rationeel ingericht eenmansbedrijf nog in de vorm van een persoonlijke onderneming zal kunnen worden gevoerd. Dat zou het einde betekenen van het traditionele gezinsbedrijf en daarmee vermoedelijk tevens van de organisatie van de produktie in eenheden van qua werkgelegenheid zeer kleine omvang. Wij hebben hiervoor immers geconstateerd dat de levensvatbaarheid van deze kleine produktie-eenheden vooral toegeschreven moet worden aan het feit dat financiering, leiding en uitvoering van het produktieproces voor een zeer belangrijk deel verenigd zijn in de persoon van de boer, een combinatie die typisch is voor de persoonlijke onderneming. Zou deze figuur haar bestaansmogelijkheid verliezen en zou derhalve de landbouw zijn produktiefactoren meer in overeenstemming met de officiële marktprijzen moeten belonen, dan ontvalt de kleine produktie-eenheid een belangrijke voorsprong ten opzichte van bedrijven die de landbouw op grote schaal uitoefenen. Indien de *returns of scale* in de produktiesfeer inderdaad nagenoeg constant zijn, zou onder de aangenomen omstandigheden de onderneming van zeer grote omvang de overhand kunnen krijgen vanwege de schaalvoordelen bij het aantrekken van risicodragend vermogen op de kapitaalmarkt en de aan- en verkoop van resp. produktiemiddelen en eindprodukten.

Slechts vragenderwijs heb ik de (verre) toekomst van het eigen-

geërfde gezinsbedrijf aan de orde durven stellen, in het bewustzijn met deze bespiegelingen het gladde ijs der speculatie te hebben betreden. Men zou wel zeer sterk moeten staan om van een fenomeen, dat in een tijd van onstuimige veranderingen zo stabiel is gebleken, het einde aan te kondigen. Een einde dat tevens voor de organisatie van de agrarische voortbrenging in onze welvarende economieën een radicale ommekeer zou kunnen betekenen; een ommekeer die tot op zekere hoogte vergelijkbaar is met hetgeen in communistische landen slechts met harde hand en veel menselijk leed kon worden doorgevoerd.

In elk geval mogen wij naar aanleiding van het voorgaande concluderen dat voor de toekomst van de persoonlijke onderneming twee groepen van factoren van groot belang zijn: in de eerste plaats het tempo van de algemeen economische groei en van de technische ontwikkeling in de landbouw; in de tweede plaats de relatieve voorkeur die in de toekomst, met name onder de agrarische jongeren, nog zal bestaan voor een zelfstandig beroep in de landbouw. Eerstgenoemde factoren zijn van doorslaggevende invloed op het tempo van de noodzakelijke investeringen op de individuele landbouwbedrijven en diens tengevolge op de omvang van de financieringsproblemen. Van de tweede factor zal afhangen hoe groot het aantal mensen zal zijn dat bereid is van een met lange werkdagen en weinig vakanties verdiend bedrijfsinkomen nog zo'n groot deel te besparen, dat het bedrijf niet te zwaar belast aan de volgende generatie kan worden aangeboden.

De toekomst voor het eigengeërfde landbouwbedrijf ziet er dus niet zo rooskleurig uit. Het is geen wonder dat er in de afgelopen jaren veel geschreven en gesproken is over de financieringsproblemen van deze ondernemingsvorm, die zich vooral op het moment van de generatiewisseling manifesteren¹⁹. Velerlei voorstellen zijn gelanceerd om de financieringslasten op een of andere wijze te verlichten. Interessant zijn met name de voorstellen om een financieringsvorm in het leven te roepen die de landbouwondernemer ontheft van de plicht om gedurende de 30 à 35 jaar dat hij boer is een belangrijk gedeelte van het in het permanente produktiemiddel grond vastgelegde vermogen af te lossen door middel van besparingen. Dat kan in beginsel op twee manieren, nl. door te zorgen voor een voldoende groot aanbod van permanente vreemde middelen (b.v. door de uitgifte van grondbrieven) of door verkoop van de grond onder het beding deze als pachter te mogen blijven gebruiken. De laatste vorm heeft op de eerste voor dat de financier (de eigenaar/verpachter in dit geval) de voordelen van een veronderstelde verdere grondprijstijging toevallen, om welke reden hij bereid zal zijn met een relatief lage rentevergoeding voor zijn belegging genoegen te nemen. Om de kredietverschaffers in eerstgenoemde financieringsvorm tot hetzelfde bereid te maken is wel voorgesteld de nominale waarde van bedoelde grondbrieven te koppelen aan de index van de grondprijzen²⁰. Het verschil tussen beide systemen is uit

een oogpunt van financiering dan niet zo groot meer. Juridisch is er dit onderscheid, dat de ondernemer in het eerste geval eigenaar blijft van grond en gebouwen en in het tweede geval slechts het pachtrecht bezit.

In Nederland vervult de pacht reeds vanouds een belangrijke functie bij de financiering van de landbouw, in tegenstelling tot vele andere landen in West-Europa en Noord-Amerika, waar eigendom van grond en gebouwen de meest verbreide rechtsvorm van het agrarisch grondgebruik is. Het komt mij voor dat in ons land in de eerste plaats getracht zal moeten worden om het instituut van de pacht zijn levensvatbaarheid te laten behouden. Nu er gesproken wordt over de verantwoordelijkheid van de overheid ten aanzien van de continuïteit van het landbouwbedrijf, zal deze verantwoordelijkheid zich primair moeten uitstrekken tot een aanpassing van de wetgeving met betrekking tot het in gebruik geven van land en gebouwen. De Pachtwet van 1958 en het krachtens deze wet gevoerde beleid ten aanzien van de pachtprizen passen in vele opzichten niet meer bij de moderne bedrijfsvoering in de landbouw²¹ en zijn met name onvoldoende afgestemd op de grote structurele wijzigingen die in de bedrijfsoppervlakte moeten plaatsvinden. De daling in de afgelopen jaren van het percentage landbouwgronden dat wordt verpacht²² zie ik als een kwalijk symptoom hiervan. Het is met het oog op de toekomst van de persoonlijke onderneming dringend gewenst dat op korte termijn diepgaande studie wordt gemaakt van de noodzakelijke modernisering van de wetgeving op dit terrein.

Aan deze conclusie voor de Nederlandse omstandigheden zou ik in het kader van onze algemene beschouwing over de economische organisatie van de landbouwproductie de generale stelling willen verbinden, dat in een economisch hoog ontwikkelde en snel groeiende volkshuishouding de continuïteit van de traditionele persoonlijke landbouwonderneming in toenemende mate afhankelijk wordt van de bereidheid van niet-agrariërs om het grondkapitaal permanent aan de landbouw ter beschikking te stellen. De overheid zal een ontwikkeling in deze richting kunnen bevorderen door de rechtsvorm en de rechtspositie van partijen duidelijk en vooral doelmatig te regelen, en door zonodig zelf bereid te zijn – op commerciële basis – als financier op te treden. Van de overheid te vragen dat zij, b.v. door het verlenen van subsidies bij bedrijfsopvolging, de continuïteit van het eigengeërfde bedrijf kunstmatig in stand houdt, biedt naar mijn mening op langere termijn geen oplossing voor de wezenlijke problematiek van deze bedrijfsvorm. In een bepaalde ontwikkelingsfase van het maatschappelijk en economisch leven moge het „boerenland in boerenhand” een belangrijke voorwaarde zijn geweest voor de ontplooiing van de landbouw, en derhalve van overheidswege in het kader van landhervormingsplannen (soms krachtdadig) zijn bevorderd. In het economische en technische klimaat van het hedendaagse en toekomstige West-

Europa en Noord-Amerika zullen landbouw en landbouwers alleen maar wel varen indien zij de eigendom van het produktiemiddel grond uit handen kunnen geven. Het slagen van deze „onteigening” zou – naar het mij voorkomt – wel eens een beslissende voorwaarde kunnen zijn voor het voortbestaan in onze westerse wereld van een organisatievorm der agrarische produktie, die – ondanks alle discussies over haar doelmatigheid – niet de geringste bijdrage heeft geleverd tot het bereiken van het welvaartsniveau, waarin wij ons thans mogen verheugen.

Ik dank U voor Uw aandacht.

NOTEN

- 1 Zie o.a. F.W.J. KRIELLAARS: Enige beschouwingen over het gezinsbedrijf in de landbouw; Leiden 1951.
- 2 Voorstellen inzake de totstandbrenging en uitvoering van het gemeenschappelijk landbouwbeleid krachtens artikel 43 van het Verdrag tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap; Brussel 1960 p. 11/14.
- 3 RADOJE NIKOLITCH: The adequate family farm, mainstay of the farm economy; Agricultural Economics Research, juli 1965 p. 84.
- 4 Landbouw-Economisch Instituut: De Nederlandse landbouw in een groeiende economie; Den Haag 1965 p. 78.
- 5 D. E. HATHAWAY: Government and agriculture, economic policy in a democratic society; New York/London 1963 p. 61 e.v.
- 6 H. PRIEBE: Die bäuerliche Familienwirtschaft in der wirtschaftlichen und sozialen Auseinandersetzung der Gegenwart; Agrarwirtschaft 1957 p. 3.
- 7 Dokumenten der Landwirtschaftskonferenz der Mitgliedstaaten der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft in Stresa vom 3. bis 12. Juli 1958; p. 115.
- 8 Zie o.a. E. O. HEADY: Economics of agricultural production and resource use; Englewood Cliffs 1952 p. 349 en 355.
- 9 Bij wijze van voorbeeld zij gewezen op de studie van A. J. LOUWES en J. DE VEER: De toekomstige economische mogelijkheden voor akkerbouwbedrijven van verschillende grootte bij verschillende zwaarten van de grond in de IJsselmeerpolders; Landbouw-Economisch Instituut Den Haag 1962.
- 10 R. VAN HEES: Prijsvorming van landbouwgronden; Landbouwkundig Tijdschrift 1967 p. 48 e.v.
J. DE HOOGH: Prijzen van landbouwgronden na 1 januari 1963; Economisch-Statistische Berichten 8 maart 1967.
- 11 Landbouw-Economisch Instituut: De Nederlandse landbouw in een groeiende economie; Den Haag 1965 p. 54 e.v.
- 12 A. MARIS: Samenwerkingsvormen en structurele ontwikkelingen in de landbouw; Landbouwkundig Tijdschrift 1964 p. 21.
- 13 C. J. ZIMMERMAN: Arme en rijke landen, een economische analyse; Den Haag 1960 p. 33.
- 14 G. L. JOHNSON: Supply function, some facts and notions; Agricultural adjustment problems in a growing economy; Ames 1958 p. 78 e.v.
- 15 W. W. COCHRAN: Farm prices, myth and reality; Minneapolis 1959 p. 85 e.v.
- 16 Zie o.a.: De positie van de zelfstandige ondernemer in de land- en tuinbouw, rapport van de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond jan. 1967.
- 17 Voor de land- en tuinbouw schatte de Commissie Verrijn Stuart in 1960 in haar rapport: Het landbouwkrediet in Nederland, (p. 265) dit erfdeel op ca. 1,1% van het eigen vermogen per jaar.
- 18 Landbouw-Economisch Instituut: De Nederlandse Landbouw in een groeiende economie; Den Haag 1965 p. 74 e.v.
- 19 Zie o.a.: J. HORRING: Het knelpunt van de financiering in de landbouw; Landbouwkundig Tijdschrift 1966 p. 110 e.v.
Grondprijzen en bedrijfsopvolging; Rapport van de Commissie Bedrijfsopvolgingsproblemen, ingesteld door het hoofdbestuur van de Zeeuwse C.B.T.B., 1965.
Verslag Landbouwkredietdag 1966.
De Boerderij, 21/28 december 1966.
R. VAN HEES: Vererving en eigen landbouwbedrijven; Landbouwkundig Tijdschrift 1967 p. 90 e.v.
- 20 D. WIND: Financiering bedrijfsverdracht in land- en tuinbouw; Ons Platteland 6 januari 1967 p. 17.
- 21 Rapport Studiegroep bedrijfsfinanciering bij uitgifte in erfpacht en eigendom van IJsselmeergonden; Landbouwschap 1961 p. 39 e.v.
Rapport van de Werkgroep Landbouwbedrijfsgebouwen; Landbouwschap 1963 p. 60 e.v.
- 22 Dit percentage daalde van 56 in 1950 tot 49 in 1966. Zie: C. F. HANEGRAAFF: De veranderingen in de oppervlakte gepachte cultuurgrond; De Pacht 1967 p. 34 e.v.

